

KAPROS MÁRTA

A népi kultúra emlékei

Ha számbavesszük hazánk tájait, az Északi-Középhegység vidéke, az itt élő palócság azok közé tartozik, akik a legjobban megőrizték a hagyományos paraszti életforma, kultúra jellegzetességeit. A „hagyományos” szó hallatára azonban nem szabad valami romantikusan „ősi”-re gondolnunk. A török pusztítás következtében az itt élő lakosság folytonossága is megbomlott. Az Alföld elnéptelenedett vidékeinek a Felvidék irányából történő betelepítése oly nagy – és ma már többnyire ellenőrizhetetlen – népmozgást okozott, ami alapvetően megváltoztatta a lakosság összetételét, s nagymértékben befolyásolta kultúráját is. Ebben az időben települtek le Nógrád megyében szlovákok, innen számolhatunk a csekély számú németiséggel is. A nemzetiégi falvak lakóinak életlehetőségei azonosak voltak a magyarságéval.

Az újjászerveződött nagybirtokokból egy-egy parasztszaládra csak kicsiny terület használata jutott az amúgy is elég gyenge minőségű hegyvidéki földekből. Már a XVIII. századtól csapatosan jártak le az alföldi uradalmakba, hogy csekély keresetükkel javítsanak valamit a család helyzetén. Nem hozott javulást a jobbágyfelszabadítás sem. A megváltott földek egyre aprózódtak, művelésük nem biztosította a megélhetést. Márpedig a megye parasztságának létalapját a földművelés jelentette, az állattartás nem volt számottevő. Sokan fuvarozást vállaltak, mások kupeckedtek, egy-egy község háziiparral próbálkozott.

A századfordulótól a megye keleti részén egyre többen jelentkeztek munkára a Karancsvidéki bányákba, más falvakból a férfiak csapatostól mentek budapesti és más építkezésekhez részben segédmunkásoknak, részben ácsmunkára. Továbbra is jártak – csak most már inkább dunántúli uradalmakra – nyári mezőgazdasági munkára; néhány község egy-egy kultúrnövény termesztésére specializálta magát.

A változot tények bizonyítják, hogy nem véletlenül nevezték Nógrád megyét szegény vidéknek. Márpedig a gazdasági szint nagymértékben meghatározza egy terület néprajzi emlékeit. A szegény ember az anyag utolsó lehetőségeit toldozza-foldozza eszközeit, s a már végleg alkalmatlanná vált darabokat kidobja, feltüzei. Így régi, datált tárgyakat nemigen találani. A tárgyak tényleges kora és kultúrtörténeti kora között azonban vidékünkön nagy a különbség. Ennek okát megintcsak a gazdasági elmaradottságban találjuk meg, ami eleve gátat vetett a költségesebb, sokszor bizonytalan eredményű újításoknak. Más vonatkozásban a nehéz anyagi helyzet konzerválta a társadalmi formációkat, meghatározta a szellemi kultúrát, ami a hagyományokhoz való ragaszkodáshoz vezetett. Tehát eleve szívesebben fordultak a megszokott, bevált vagy szépnek tartott formákhoz, így a fellelhető tárgyak régiesebbek, az ország többi vidékéhez viszonyítva talán hívebben őrzik a régi korok formavilágát. Ezt a hagyományokhoz való ragaszkodást sokszor a falvak elzártsága csak tovább fokozta.

Nézzük most vázlatosan, mi az, ami Nógrád megyében néprajzilag érdekes: akár azért, mert egy korábban országos jelenség itt tovább fennmaradt, akár pedig, mert csak erre a vidékre jellemző sajátosságról van szó.

A mezőgazdasági eszközök nagyobb földrajzi egységen belül sem mutatnak különösebb eltérést, szükségszerű meghatározójuk a természeti adottságon alapuló művelési mód. Mindössze

egy-egy eszköz használatát nyújtották meg időben a szegényes hegyvidéki föld adottságai, a lakosság alacsony gazdasági szintje, – ezt azonban az ország bármely hegyes-dombos vidékéről emondhatjuk.

Összetettebb a helyzet az építkezés, házbelső esetében. Kétszáz évvel ezelőtt meg általános építőanyag volt a fa a nógrádi falvakban. A zsilipelt technikával készült házak többnyire háromszobásak voltak. A bejárati ajtó a pítvarba nyílt, ami leginkább éléskamrára emlékeztetett, de elfértek itt szerszámok is. Az **elsőház** (első szoba) egyhatodát elfoglaló, kezdetleges füstelvezetésű, lapos kemence volt a lakóház központi eleme. Ebben sütöttek, szája elé kihúzott parázs fölött vasháromlábakra állított cserépfazekakban főtt az étel; a kemence melegítette a szobát, ahol téli hónapokban az egész család tartózkodott. A kemence tetején húzták meg magukat a fázós öregek, itt aludtak a kisebb gyermekek is. A ház hátsó helyisége a kamrika a család nőtárgyainak hálólhelye volt. A házilag összetakolt fekvőhelyek mellett ácsolt-ládák álltak a menyecskék kelengyéjével. A férfiak az ugyan-csak fából készült istállóban, pajtában húzták meg magukat éjszakára. Nem is férték volna el a lakóházban, hiszen a nagycsaládrendszer értelmében három-négy generáció élt egy portán. A fiúk apjuk házához hozták feleségeiket, s ugyanígy volt az unokák esetében is. Az együttmaradt család szoros gazdasági és társadalmi egységet képezett, ami döntően meghatározta az egész életformát.

A bővített család emléke még él a falvakban, a faházak azonban eltűntek, helyükre föld- és vályogfalú házakat emeltek. A régi belülfűtős kemence mellett nem nagyon lehetett a lakás díszesebb berendezésére gondolni, hiszen a szobában terjengő füst tönkretett volna minden bútort, textilfelét. A házak füsttelenítése (a kemence szája kikerül a pítvarba, fölé szabadkéményt építenek) a múlt században indult meg. Ezzel párhuzamosan a korábbi lakószoba fokozatosan **tisztaszobává** válik. A fal körül futó, durván bárdolt padok helyére faragott támlájú lócák kerülnek, ezek fogják közre a szöttek abrosszal leterített asztalt. A kemencével átellenben lévő sarokba tessik a **nyoszolyát**, a díszes háziszöttek huzatú ágyneművel egészen a **pal-**

lásig (menyezetig) fölvetve; az ágy végében kap helyet a **cifraláda**. A falakon egyre több a szentkép, tarka **cifratányér**, megjelenik a festett számlapú ingaóra is. A sütés, főzés kellékei a pítvar elválasztott, – most már konyhának nevezett – részében kapnak helyet. A régi **kamrika** alakul át lakószobává, s a lakóház végéhez hozzátoldott újabb helyiség veszi át a **kamrika** szerepét.

A szécsényi, gyöngyösi asztalosoktól vásárolt újabb festett ládák mellett megyénkben sokáig megmaradtak a régi, ácsolt technikával készült **szekrények** (nagy méretű kelengyés ládák), melyek készítésére falvak specializálódtak, századunkig megőrizve ezt a régi formát, mind gazdagabbá téve geometrikus díszítését. Ezek a ládák éppen úgy jellegzetes darabjai a nógrádi házbelsőeknek, mint az egyre gazdagabb díszítésű, többnyire piros **szedetes** mintájú szövött ágy- és asztalneműk, valamint az áttört faragású bútorok. Ez utóbbiakról érdemes külön is néhány szót ejtenünk, mivel sajátos stílust képviselnek a magyar népművészetben. A múlt század vége felé már egyre inkább megvan az izlésbeli igény arra, hogy az asztalosok által készített bútorokkal rendezzék be a házat. A már jelzett gazdasági nehézségek miatt azonban csak a menyasszonyi ládát, esetleg **nyoszolyát** tudták megvenni a nógrádi parasztek, többre nemigen futotta. Az ügyesebb parasztemberek, de főleg a pásztorok ellesték az asztalosok technikáját, s hogy a maguk készített bútorokat díszesebbé tegyék, kis faragott táblácskákat készítettek, melyeket a lócák háttámlájába, bölcsök oldalába, fogasokba illesztettek. Ezeket a táblákon az ornamentális díszítés mellett megjelenik a paraszti élet számtalan mozzanata (juhait kísérő pásztor, makkoltató kanász, kedvesével sétáló legény), de kedvelt téma a lovas-, gyalogos huszár is vagy a vadász kutyájával.

A jó kézügyességű pásztoemberek nemcsak a falubelieknek faragtak, hanem elsősorban saját használati tárgyaikat készítették el. Munkájuk elengedhetetlen kellékei voltak a különböző botok, melyeket vésett vagy domború faragással, sok esetben ölmöntéssel tettek díszesebbé. Az utóbbi díszítésmód kedvelt volt az ostonyezeknél is. Különösen a baltákat díszítették sárgarézszalagok beverésével. Formában és díszítésmód-

ban a meritőpoharak vagy **csanakok** a legváltozatosabbak, melyeket a pásztor mindig magánál hordott, hogy az útjába kerülő források vizéből ihasson. Ezek díszítőmotívumai ugyancsak a pásztor környezetéből kerültek ki; különösen figyelemreméltó a **csanakok** fülmegoldása, mely legtöbbször stilizált állatfigura. Pásztorok voltak készítői – és megszólaltatói is – a dudáknak, melyeknek fejét legtöbbször kecskefej formára faragták ki és gazdagon díszítették.

Méltán híres a megye változatos népviseletéről. Századunkban a nők tipikus ünnepi viseletének szembetűnő jellegzetessége, hogy „nagyon szélesen jártak”, az alsószoknyák száma a tizenötöt is elérte. Bő, könyök fölött záródó ujjú inget viseltek, erre került a szűk, testhez szabott, derékig érő **pruszlik** (mellény). Az apró ráncokba szedett felsőszoknya elé keskeny vagy szélesebb kótenyvet kötöttek. A mély kivágású ingeknél elmaradhatatlan a vállkendő. Nyakukban többsoros gyötény, lábukon keményszárú csizma. Télen szűkkujjú, testhez szabott kabátkákat hordtak, melyek derékban fodrosan kibővültek. A jobb módú asszonyok himzett, hosszúujjú ködmönt viseltek; jellegzetes viseletdarab a gazdagon kivarrott, ugyancsak bőrből készült rövid mellény, a **cucaj** is.

Ezt a viseleti alapformát vidékenként változatosan díszítették, variálták, így alakult ki a 3-5 faluból álló viseletcsoportok, számszerint 16. Ezek között legkönnyebben a díszes **féketők** segítségével igazodhatunk el. Az egész magyar népterületen itt a legváltozatosabbak a főkötők – formában és díszítésben egyaránt. A **fékető** – ami csak a fiatal menyecskéket illette – díszítéséből következtetni lehetett viselője társadalmi, gazdasági állására, s egy menyecskének is más volt a fejviseletet nagy ünnepeken a templomban, vasárnap délutáni sétakor, lakodalmában vagy ha valamelyik közeli városba igyekezett.

Az asszonyokéhoz képest a férfiviselet jóval egységesebb és egyszerűbb. A korábban országos elterjedésű vászoning – bő gatyva viselet a Nógrádban még a XX. században is általános volt, noha már hordták a szabó készítette fekete vagy sötétkékek posztóruhákat. Ismerték a szűrt – vagy ahogy itt nevezik: **csuhát** –, egy-egy jobb módú gazdának subára is tellett. A férfiak viseletét a szövött vagy varrott himmel díszített **szakácskák** (kötények) tették színesebbé.

A hétköznapi viseletek természetesen ezeknél jóval egyszerűbbek voltak, többnyire magukszötte vászomból, olcsó gyári anyagokból készültek, viszont a régies formákat, szabásvonalakat ezek a darabok őrizték meg inkább.

Különösen a házivászomból készült viseletdarabok díszítésénél gyakori a himzes: ingek elején, kezeliőjén, kötenyek alján, pruszlikon, fej- és vállkendőkön. A Nógrád megyei himzések nem nagy múltúak, inkább csak a múlt század utolsó harmadában alakultak ki a szöttesmintákból és a szúcshimzésből. A régi darabok egyszerű szerkezetű mintáit fehér, majd piros és kék fonallal varrták, később egyre több színt használtak.

1945 – de különösen a mezőgazdaság kollektivizálása – alapvetően megváltoztatta a nógrádi parasztság életét is. A régi gazdasági-társadalmi rendszerben gyökerező kultúra szükség-szerűen átalakult. A fentebb vázolt jelenségeknek, leírt tárgyaknak emléke még el, az idősebbek szívesen mesélnek róla. A tárgyi anyag azonban – funkcióját veszve – egyre pusztul. Ennek megmentése a múzeumok feladata. A balassagyarmati Palóc Múzeumban több, 5.000 néprajzi tárgyat őriznek, s a még meglévő emlékek tudományos igényű gyűjtése ma is folyik. A múzeum állandó kiállításain sokszínű képet kaphat a látogató Nógrád megye népművészetéről: szöttesek, himzések, faragott háztartási eszközök, keramiák, mézeskalácsos mesterség, tojásfestés, pásztorfaragások, népi hangszerek a fontosabb temacsoportok. A „Rimóc népviselete” c. mű kiállítás egy község népviseletének két világháború közötti keresztmetszetét adja. A népi építkezés és lakáskultúra bemutatására legalkalmasabbnak a szabadtéri múzeumi egységek. A balassagyarmati Palóc-ligetben felállított lakóház a hozzá tartozó melléképületekkel a XVIII. századi állapotot mutatja be. A hollókői falumúzeum a XX. század elejéről ad képet. A községet egyébként is érdemes meglátogatni, ugyanis az Országos Műemléki Felügyelőség a Nógrád megyei Tanáccsal összefogva itt az egész hagyományos falukép megőrzését tűzte ki célul. A megye szlovák lakosságának néprajzába és történetébe nyújt betekintést a bányai falumúzeum. Az **elsősoba**, pitvar, konyha a XX. század elejére jellemző módon van berendezve, egy helyiség vitrinjeiben himzések, viselet kapott helyet. E két vonatkozásban mutat ugyanis lényeges eltérést a szlovák betelepítésű lakosság. Nemcsak a háziszöttest, de a gyári anyagból készült viseletdarabjaikat is gazdagon díszítették himzéssel, himzőkultúrájuk sok vonatkozásban még ma is élőnek mondható. Virágmotívumaik a palóc falvak stilizált mintáitól naturalisztikusságukkal és változatos színezésükkel térnek el.

PASZTOR IVÓBÖGRE (CSANAK)

MENYECSKE FÖKÖTŐBEN ÉRSEKVADKERT (NÓGRÁD MEGYE)

MENYECSKE ÜNNEPI VISELETBEN. GALGAGUTA NÓGRÁD MEGYE)

Gerő László

A nógrádi várak

Feltérképezve a megye területén található várakat – helyesebben azt, ami napjainkra megmaradt belőlük: a várromokat –, azt látjuk, elég sűrű hálózatot alkotnak. Keletkezésük sorrendjében számbavéve őket, feltűnő, mennyi a földvár még ma is. A régebbi időkben országszerte lényegesen nagyobb számú földvár volt ismert, amelyekből azonban ma már csak keveset sikerülne azonosítani, s mégis **Novák Gyula** régész kutatásai alapján tudjuk, mennyi nógrád megyei földvárat talált meg napjainkban. Ezekkel most mégsem foglalkozunk, hanem megvárjuk, mit közöl róluk a feltáró régész, miután a megye egész területére kiterjedő kutatásait kiértékelhette.

A földvárak közül legtöbb a honfoglalás kora előtt keletkezett, és bár alakjuk, elrendezésük és építési módjuk a későbbi, magyarok készítette földvárakkal sok rokon vonást mutat, most bennünket elsősorban – az egykori okmányokban sűrűn említett, és nyom nélküli eltűnésük miatt feltételezhetően fából épített lakótoronyvárakkal szintén nem foglalkozva – a falazott várak, megyénk területén a kőből épített várak érdekelnak.

Azok a középkori várak, melyek között ott van a megye nevét hordozó NÓGRÁD, és más, országosan ismert nevek, (HOLLOKO, BUJAK, DREGELY), de kevésbé ismert nevek is, melyek szerényebb szereplői a megye történetének (ahogyan azt a megye műemlékeit számbavevő „Magyarország műemlékei topografiája III. kötet”, a Nógrád megye műemlékanyagát tárgyaló műben **Makkai László** történészünk olyan kerekén és kellő részletességgel összefoglalta).

A várak kutatása, feltárása fontos része egy-egy terület történetének. De fontosak a várak építészetünk, különösen védelmi építészetünk megismerése szempontjából is. Építészeti hagyományainkat, a múlt technikai, építőművészeti kultúráját őrzik, ezeknek hiteles tanúi a műemlékek – és ezeknek egyik speciális csoportját alkotják a védelmi építkezési szokásokat, módokat őrző várak. A műemlékek e csoportjának sorsa 1945 előtt elég mostoha volt. Nem sokat törődtek velük. Csak festői megjelenésükről olvashattunk itt-ott Mikszáthnál, néha költők énekeiben. Állaguk azonban állandóan pusztult. A gyakori téli fagyok egyre nagyobb méretű károkat okoztak a fedetlenül maradt falokban. Egyre több belsőzat omlott be, egyre több fal dőlt le.

A vár-műemlékek állagának fenntartása, megőrzése, a későbbi nemzedék számára átmentése a szocialista magyar műemlékvédelem egyik fő feladatává vált. A budai egykori – középkori – királyi palota és vár maradványainak helyreállítása és bemutatása előmunkái során figyeltünk fel a magyar várak építésére, vettük számba és kutattuk az országszerte található váraink építésének módjait, a várépítés fejlődésére jellegzetes alakzatokra. Ezekből állítottuk fel a magyar várépítés korszakait, és állítottuk be azokat az európai védelmi építkezések kialakulásába. A budai várral való foglalkozás vetette fel a többi várainkkal törődés kérdéseit, és így kerülhetett sor annyi más várunk műemléki helyreállítására, melyek között megemlítjük EGER, SUMEG, NAGYVÁZSONY, SZIGLIGET, CSOBÁNC, DÍÓSGYŐR, SÁROSPATAK, KISVÁRDA, GYULA, SZIGETVÁR, SIKLÓS, PÉCSVÁRAD, VISEGRÁD, TATA, VÁRGESZTES, BOLDOGKÓ, MÁRÉVÁR, DUNAFÖLDVÁR, várait, ESZTERGOM, SOPRON, KÖSZEG, BUDA, PÉCS, GYŐR, SÁROSPATAK városfalait.

E pusztuló várak építészeti helyreállításának, – mint minden műemléki munkának – alapvető feltétele a munka tudományos előkészítése, a műemlékre vonatkozó minden fellelhető történelmi, régészeti művészettörténeti adat lelkiismeretes összegyűjtése, és a helyszínen alapos kutatás, a falak alaprajzok, beomlott, eltemetett részek feltárása.

Ilyen módon, a műemlékvédelem nemzetközi tanácskozásain, legutóbb 1966-ban Velencében elfogadott módszerekkel folyik most is a megye területén HOLLÓKÓ várának műemléki munkája, amiről a feltáró régész, **Ambrusné Kozák Éva** a MÜEMLEKVÉDELEM című lap 1969. 4. számában, valamint legutóbb az ARCHEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ 1972. 2. számában számolt be.

Makkai László idézett történelmi összefoglalójából tudjuk, hogy a megye igen fontos szerepet játszott a korai magyar-szláv együttélés, összeolvadás kialakulásában. A magyarok az Alföldről vonultak fel a Galga és a Zagyva mentén az Ipoly völgyébe. Erre vallanak a korai nemzetségek birtokelhelyezkedései. A megye nyugati fele viszont a fejedelmi szállásterülethez tartozhatott. Már I. István király korában a királyi birtoka, NÓGRÁD sőt HONT várakkal együtt. A nagy király államszervezése Nógrád megye területére is kiterjedt. A nógrádi királyi várhoz tartozó várföldek elhelyezkedésében már felsejlik a későbbi Nógrád megye. A nógrádi várszervezetről nagyon korán maradt fenn adat (1108), a királyi várföldeket pedig a XIII. századi oklevelek említik (Szécsényhalászi, Karancsberény, Szécsény, Zsember, Sámsonháza, Balassagyarmat). A királyi várszervezet – élén a várispánnal – a szolgálatokkal alárendelt várnépet kirendelt tisztekkel: a várjobbágyokkal igazgatta. A királyi birtok mellett számos nemzetségi birtok van már a legkorábbi századokban (Záh, Kacsics, Szolnok, Aba stb.), melyekre a tatárjárás (1241/42) pusztításai következtében a király kénytelen megengedni magánvárak építését. Ezekből az engedelmekből azonban legtöbbször nem az ország védelme lát hasznót, hanem a főúri anarchia, mely kíméletlen dúlások közepette e magán-földesúri váraiban elzárkózva talál menedéket – nemegyszer még a király ellenében is. Végül nem lenne teljes a kép a monostorok nélkül, amelyekből nem egy lehetett várszerű védelemmel megerősített. Ilyenek: Tereske, Karancsapátfalva (benedekrendiek), Kékényes, Garáb, Ipolyság (premontreiek), Pásztó (cisztercita). De volt a III. Bélától kedvelt János-endi lovagoknak rendházunk Szirák, Told, Szomolya, és Tolmács községek területén.

A királyi birtokok szétesésével és a feudális anarchiával az itt birtokos nemzetségek egyik várat a másik után építik: FEJÉRKŐ, ECSEG, SZÖLLŐ; korai említésű várak (HOLLÓKÓ, SOMOSKÓ, SALGÓ, ZAGYVAKÓ, DRÉGELY, CSERTÉVÁR (HASZNOS) és egy lakótorony BALASSAGYARMAT.

E magánvárak mellett csak kevés királyi vár épül (AGASVÁR, BUJÁK, SZANDA, és még a tatárjárás előtti időkre visszavezethető egyetlen nógrád megyei vár, NÓGRÁD). A főurak között is leghatalmasabb Csák Máté, aki egész országot tart az országban, és számos vára itt, a megye területén is segíti önálló kiskirályságában. Ez a IV. Béla után kifejlődött anarchikus helyzet török meg Károly Róbert következetes politikáján, aki egyik várat a másik után

veszi el Csák Mátétól, és az itt is hal meg Balassagyarmaton. Károly Róbert uralkodása egész idejét a főúri anarchiával való küzdelme tölti ki, hogy fiának és utódjának, Nagy Lajosnak erős központi hatalmat adjon a kezébe. Az ő kedvelt embere itt Szécsényi Tamás, akiben a megye leghatalmasabb birtokosát teremti meg.

A túlnyomó többségükben XIII–XVI. században keletkezett nógrádi várak a szabálytalan alaprajzú belsejtornyos várak típusába tartoznak, melyeket nem túl magas, és nem is terjedős fennsíkú hegyek csúcsára építettek, hogy a hegy természetes lejtői a vár ostromát megnehezítsék.

Az ily módon hegy tetejére épített várat megközelítő, a vár kapujához felvezető utat legtöbbször egy kapusorosban fogták közre, melyet, vagy melynek több szakaszát külön-külön is csak kapuján lehetett megközelíteni, amit bezárhattak, és amit esetenként – éppen úgy, mint a várkaput – felvonóhíddal, kaputoronnyal védtek. Az ilyen falsoros egyben azt is jelentette, hogy a vár legbelső védőfal-gyűrűjét még egy külső falgyűrű védte, melynek falkoronáján ismét védőfolyosót építettek. Ez az elrendezés, a várba csigavonalszerűen felvezető úttal és falszorosokkal eléggé megnehezítette a vár ostromát, távol tarthatta a súlyos ostromtetők, ostromtoronyok, faltörő-kosoknak, hajtógépeknek a védőfalak ostromára való felállítását, a várfalak tövéig előre hozatalát és ezzel hatékony használatát (HOLLÓKÓ).

Mindez így volt egészen az új ostromeszközöknek, az ágyúnak bevezetéséig és XVI. századi lassú elterjedésig. Az új fenyegető ellenségnek, a töröknek előnyomulása a megye területéig, – Buda török kézre kerülése (1541) után mind gyakrabban való betörései – a nógrád megyei várkapitányságot sürgős ellenintézkedések megtételére, a védelem átszervezésére készítették. Ebből az időből számos részletes ismerettel bírunk a várakról, azokból a jegyzőkönyvekből, amelyek az ekkor már avult középkori várak ellenállóbbá tételére vonatkozó megbeszéléseken készültek. Az új várépítés az olasz hadmérnökök által bevezetett – a fal elé kiugró – védőművekkel, a baluardokkal, rondellákkal, vagy ahogyan később nevezték őket bástyákkal vette kezdetét, amelyek elegendő nagyságú területtel épültek a védőtüzérség ágyúinak elhelyezésére, – melyekkel egyrészt a messzebben fekvő célokra tüzelhettek, másrészt a falat ostromlókat keresztűz alatt tarthatták.

A középkori váraknak bástyás rendszerű átépítéséhez azonban nálunk általában, itt Nógrádban különösen, hiányoztak a kellő anyagi eszközök. Ezért egyedül NÓGRÁD várában találunk ilyen bástyákat, melyek gondolatát talán a tulajdonos vóci püspök (Báthori 1475–1506) vethette fel. Harcászati jelentőségük a bástyáknak azonban itt, a hegyen nincs, hiszen a várfalak teljesen takaratlanok, a bástyák és a közöttük lévő várfalak, az un. kötőgátak a hegytetőn

teljes egészükben kitéttek az ostromtüzérség hatásának, (és az a hosszabb ideig folyó küzdelemben az ostromló számára döntően előnyös). Ezért nem helyes a hegy tetején bástyás várat építeni, még ha ilyenre pl. Bajorországban több példát is találunk (WURZBURG, ROTHENBERG). Ezért is ajánlják a magyar várkapitányok az országgyűlésnek, hogy a hegyi várakat romboltassa le, és a síkvidék mocsaraitól védett várat építtetni rendeljen.

A Nógrád megyei váraknak erre az időre korszerűtlenné avulása volt egyik oka annak, hogy a török oly hamarosan (1552) befészkelhette magát az itteni várakba, melyeknek megtartása védőiktől nagy hősiességet kívánt. És nem csoda, ha a várak védelmét ellátók e legendás magatartását sokan megénekeltek Tinódi Lantos Sebestyéntől és Balassi Bálinttól kezdve.

A megye sík területein fekvő nagyobb településeket a XVIII. században természetesen már bástyás falakkal övezik, ahogyan Le Dentu ábrázolásában ezt Balassagyarmat esetében látjuk. De ilyen lehetett **Valter Ilona**: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón című cikke (MÜEMLEKVÉDELEM, 1969. 4. sz.) szerint a XVI. században említett erősség PÁSZTON is.

Ha az ország egész várállományát vizsgáljuk, úgy látjuk, a nógrádi várak eléggé népes, de nagyon is elpusztult emlékcsoportot alkotnak. Az ország védelmében nem játszhattak túlságosan jelentős szerepet, mert egyikükben sem tartózkodott a király, nem tartotta bennük udvarát, amihez hely sem volt bennük elegendő, éppúgy, mint a később mindinkább elsőrendű fontosságúvá váló nagyszámú védő, hadianyag elhelyezésére szükséges lehetőség. Ezért BUDA, VISEGRÁD, DIÓSGYŐR, KANIZSA, SZIGETVÁR, EGER, GYŐR, KOMÁROM, KÖSZEG, SUMEG nagyobb méretű váraihoz képest kisebb a nógrádi várak jelentősége, ami a török európai előnyomulásának megakadályozására szervezett bécsi Udvari Haditanács (Hofkriegsrat, 1556) által tervezett végvárvonásban elfoglalt kisebb szerepükben is megnyilvánul.

Mégis nagy kár, hogy számos nógrádi várnak ma már nyomát sem találjuk (FEHÉRKŐ, ún. SÁMSONVÁRA, NEMTI, stb.). És azoknak a váraknak is kevés a rommaradványa, amelyek megmaradtak (DRÉGELY, BUJÁK, SZANDA).

A nógrádi változatos, hegyes-völgyes, erdős tájnak szerves része a történelem. Csák Máté, Balassi Bálint, a végvári vitézek (Szondi György és társai) neveit idézik a festői megjelenésű falomladékok, amelyek valaha a vitézi élet, a hazaszeretet érzeménységének is ápolói és fejlesztői voltak.

Ha az országosan látogatottabb Balatoni Régió várai, vagy SZIGETVÁR, EGER várainak helyreállítása érhetően sorrendi előnyben részesült is, nem jelenti ez azt, hogy a nógrádi várak sorában HOLLÓKÓ várának műemléki helyreállítása egy befejezetlen sor első állomása ne legyen.

HANN FERENC

A gácsi patikus

Ismeretlen dokumentumok Csontváryról

Ha több évtizednyi késéssel is, a közelmúltban néhány fontos tanulmány, könyv jelent meg Csontváry Kosztká Tivadar életéről, festészetéről. Minden bizonnyal a legfontosabb ezek között Németh Lajos kitűnő monográfiája, melyben a szerző nyomon követi a festő művészi fejlődésének belső logikáját, elemzi műveinek esztétikai minőségét, kutatja Csontváry költődését a korabeli magyar valóságához. (Németh Lajos: Csontváry Kosztká Tivadar – Corvina Kiadó. Második kiadás)

Kétségtelenül rendkívüli fontosságú dr. Pertorini Rezső ideggyógyász Csontváryról szóló könyve is (Pertorini Rezső: Csont-

váry patográfiája – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.), melyben a festő személyiségének és művészetének részletes és alapos patográfiai elemzése olvasható.

Életének egy – időtartamban, művészi fejlődésében egyaránt – jelentős szakaszáról azonban viszonylag keveset tudnak a művészettel foglalkozó kutatók: ez az etap a Gácson töltött évtized.

Csontváry maga is, rendkívül szűkszavúan, csupán ennyit ír Önéletrajzában a gácsi évekről: „A Gácson töltött tíz esztendő a magyar közművelődésre is befolyással volt s azt a küzdelmet nem ecsetelem, mely az anyag megszerzésénél előállott, csupán azt írom ide, hogy amikor a szűkös jövedelem a napi négy koronát már elérte, vállalkoztam a festői terv keresztülvételére és Münchenben a Hollósy-féle festőiskolába léptem.”

Németh Lajos a fenti önéletrajz-részlet alapján von le néhány következtetést, állít fel néhány hipotézist, meghagyva, hogy a gácsi tíz esztendőről tulajdonképpen semmit nem tud a kutató. (i. m. 25. o.)

Ennek oka az lehet, hogy bár „Csontváryról elég sok adat maradt fenn, de rendkívül rossz elosztásban. Így elsőszorban a gácsi évekre hiányoznak az adatok – pedig mégis csak akkor formálódott a világképe.” (Németh Lajos hozzám írott szíves leveléből. A szerző.)

Pertorini a gácsi időszakot következetes és praktikus megoldásnak tartja. Azt írja: „Szokatlan olyan életvezetés mellett, amelyben annyi jelentős és nagyhatású pszichotikus tünet fordul elő. A praktikus életnek, az anyagiaknak, a külső körülményeknek ez a jó szervezése élete végéig jellemzi Csontváryt.” (i. m. 52. o.)

E helyes konkluziót azonban Pertorini sem támasztja alá tényanyaggal. A Gácsra kerülés dátumát helytelenül adja meg s konkrét eseményekről nem tud.

Csontváry az iglói látomás után azzal a biznysággal foglalkozik el a patikusi állást Gácson, hogy ő lesz a világ legnagyobb plein air festője, s tíz évvel később – gácsi munkái tanúsítják – már félig-meddig felkészülten utazik Münchenbe.

A Balassagyarmaton megjelent korabeli félhivatalos kormánylap, a Nógrádi Lapok és Honti Híradó (továbbiakban NLHH) vizsgálata fényt derít a felkészülés körülményeire, némiképp eloszlatja a homályt.

A lap több ízben is foglalkozik Kosztka Tivadarral, a gácsi gyógyszerésszel. Hírt ad a patika „felállításáról”, közli Csontváry gyógyszer-tár-hirdetését, egy cikkét, a gácsi vezető polgárok támadó hangú írását, s a lapban rendszeresen megjelenő közigazgatási bizottsági ülések híryanagában olvasható a gácsi patikus regálé-csonkítási ügye.

A dokumentumok zömmel illeszkednek az ismert Csontváry-képhez, kiegészítő jellegűek, eldönteni látszanak néhány fikciót, erősítenek vagy gyengítenek egy-két feltevést.

A gácsi gyógyszer-tár el e:
LEGJOBBAT LEGOLCSÓBBAN.

A fürdő-idény beállításával a szenvedő közönség orlokában szükségnek bizonyult Gácson a gyógyszer-tár
ÁSVÁNYVÍZ RAKTÁRRAL KIEGÉSZÍTENI.

Van szerencsém tisztelttel tudomására hozni a nagy községnek, hogy Gácson a „Vörös Kereszt”-hoz csimait gyógyszer-tárban szer-tül a természetes ásványvíz, eddig forgalomban levő mindenféle, a legfrissebb töltésben, a budapesti piacnál Áron megvásárolható; azal a hozzászámítással csupán, a mi a szállítási költséget képezi s a maximum kis tömegű 1 kr., a legnagyobb tömegű pedig 5 krajár tö-bet nem lehet ki.

Megrendelések postával naponta, vasárnap hetenként egyszer az közöltetnek.

A nagy hőség beállításával a fertőtlenítő szerekre is szükség lesz. nyers karbonsav kilója 80 kr., töltött obler-mész kilója 35 kr.

Ennival az üdülő községnek szirt növelő erővel szertül melegen ajánlom a magyar és francia coganait literenként 1 frt. 150 kr., a francia 256. egész 6 frt-ig terjedő ó minőségben.

És végül egész Magyarország felállítását kéltő egy minőségre ma-jutányos áránál fogva a borsosész s ezzel készült gyógyszer-im. az-vezetésen: a sóborsosész, a hangyasész, mustársész, menta, borókaszész, lavandula, csukor, rózsaszész s az-általánosan népszerű gácsi magyar gyomor keserű, melyekkel mind-nyen nevezendő gyári vagy kereskedői reklám hátterbe szorál s ver-senyképtelen.

Csak példának mutatón be, hogy az általánosan ismert és használt ma-borsosész ára 40 kr. helyett a mai 16 kr. értéknek felel meg s Gácson minden mennyiségben ha csak 2 kr. is megvásárolható. Az írák vá-rioztak, változni kell mindennek s a régi szokás ma ezen a társas a közegészségügy világot hátrányával a közönség egyenes kisar-lass s a milliók egy helyre való gyűjtésénél nem egyéb s tovább sem-és tartható fenn

KOSZTKA TIVADAR,
gyógyszerész.

A lap első ízben 1884. november 30-i számában közöl in-formációt a festőről:

„A gácsi patika felállítása a következő miniszteri rendelettel enged-lyeztetik, Nógrád megye közönségének B-gyarmaton ...

... a Gácson felállítandó gyógyszer-tár által a losonczy gyógyszer-tárnak fennállása nem veszélyeztetik; a kékkői gyógyszer-tár pedig egy más-vidék góczpontján fekszik; ennél fogva az 1876. évi XIV. tcz. 134. §-a alapján az első folyamodó Kosztka Tivadar, okleveles gyógyszerésznek ezennel megengedem, hogy Gácson egy egyszemélyes üzleti jogú gyógyszer-tárt felállíthasson. Erről a megye közönségét... oly felhívás-sal tudósítom, hogy a jogot nyert Kosztka Tivadart figyelmeztesse, misze-rint az 1883. é. jún. 4. 22370. szám alatt kelt szabályrendelet 6. §-a ér-telmében gyógyszer-tárát egy év lefolyása alatt felállítatni tartozik. Mert különben jogositványa elévültnek tekintetik. Végül a gyógyszer-tár meg-nyitása alkalmával történendő hivatalos vizsgálatra szóló jegyzőkönyvet a megnyitás napjának azonnali bejelentése mellett ide terjessze fel.”

A fenti idézet nyilvánvalóvá teszi Pertorini tévedését – aki a gyógyszer-tárnyitási engedély dátumát 1883. október 15-ben jelöli meg (i. m. 52. o.) – s Németh Lajos ide vonatkozó ada-tának helyességét bizonyítja (i. m. 25. o.).

A NLHH hamarosan hírt ad, hogy a „Gácsi patika decz hó 10-én nyílt meg s a „vörös kereszthez” lesz címezve. (NLHH 1884. dec. 14.)

Kosztka Tivadarnak tehát két egész hónapra sem volt szük-sége az engedély megszerzésétől számítva, hogy megnyissa gyógyszer-tárát Gácson.

A jelentéktelen felvidéki városkában természetesen igyeke-zett beilleszkedni a köznapi életbe. Tudjuk róla, hogy egész életében vonzotta a közéleti tevékenység. Az önéletrajzából kiemelt részletben büszkén említi, hogy Gácson sokat tett a magyar közművelődés fellendítése érdekében.

Ez a kijelentése különféle találgatásokra adott okot – hogy mit értett alatta, mindezidáig nem tudtuk. Az alábbi újságcikk-részletek talán válaszolnak a kérdésre. A NLHH 1885. augusz-tus 23-án közölte azt a Csontváryt támadó írást, melyet „a gácsi polgárság nevében” Barta József, a város bírója, Hanko Lajos és Körmeny György írt alá.

A felháborodott hangú cikk a gácsi leányiskolával kapcsolo-tatos Csontváry-veleményt támadja. A „szerzők” lelkesen dicsé-rik a helyi plébánost, aki sokat tett az alakulófélben lévő iskoláért, majd így folytatják:

„...szánalommal kell megjegyeznünk, hogy mégis akadt olyan egyén, ki az eszmét egy fillérével sem támogatta, s annak rontására, csupán a Losoncz és Vidéke című hetilap hasábjain Felvidékünk iskolái cím alatt a színtelenség köpenye alatt a gácsi polgárságot megtámadta. Zsákbamacskát nem árulva azt kérdezzük Kosztka úrtól első sorban is, hol rendelkezik a leányiskola részére hirlapilag felajánlott 3 szoba és egy konyhával? tudtunkkal Gácson nem, mert itt önmaga is haszon-bérelt házban lakik, melyhez még egy szobát hozzáátve ugyanennyi helyiségből áll, mint a felajánlott s ezen toldalék szoba is akart már lenni (lehet, hogy most már lesz is) első ízben kórház, majd sebészeti műhely s talán leányiskola, de ha a két első nem lesz, mely a gácsi gyógyszer-tárra nézve üdvösebb és célirányosabb, a harmadik célja (beismeri ma már) bukva van, no de meg ideiglenes leányiskola léte-sítése nem is volt cél! tehát ez iránybani jószívűsége s áldozatkész-ségeért köszönetet mondva, áttérünk czikke némely komolyabb pontjára.”

A továbbiakban a cikk írói azt kifogásolják, hogy Kosztka Tivadar községi pótadó bevezetését javasolja, s a gácsi poszt-tyógyárral kapcsolatban tett néhány olyan kijelentést, melyek a városka vezetőinek érdekeit sértették.

Valószínűnek látszik, hogy Csontváry igen aktívan részt ki-vánt venni Gács közéletében. Bizarr vagy éppen nagyon is racionális ötletei, szentenciaszerű álláspontjai sérthették a helyi érdekcsoportokat, s még ebben a cikkben megtámadják, olyan ügyben, melyben a közvélemény és a törvény egyaránt elmarasztaló ítéletet hoz:

„...a nép mégis... hogy adhat 10 ezer forintot szeszivásra? Nem tudjuk, de ha ön mondja, hinnünk kell, mert tagadhatatlan, hogy a gácsi gyógyszer-tár és magkereskedés ma már szesz-mérés is, de ha a bajon segíteni feltett szándéka, akkor... gyógyszer-tárában a szesz-mérést, melyet ivási szándékból divatba hozott, hova előbb szüntesse be s ne nyújtson a népnek alkalmat arra, hogy az olcsón mért szesz-ivása által anyagilag és szellemileg tönkre menjen.”

Az utóbbi szegmentum választ ad egy fontos kérdésre. A tízezer forint mai pénzben a jelölt összeg sokszorosának felel meg. Csontváry anyagi megerősödésének egyik módja minden bizonnyal a szesz-mérés lehetett, mely – mint később látni fog-juk – okoz még jónéhány bonyodalmat.

A leányiskolában kapcsolatos „vádakra” Csontváry elegán-san válaszol: viszonylag jelentős összeget ajánl fel a leány-iskola javára. Erről a NLHH a következőket közli:

„Gácson a magyar közművelődés előmozdítása céljából felépített leányiskola javára rendezett nagy mulatság 284 frt jövedelmet hozott. Elismerést érdemel Miessl Zsigmond plébános úr, ki a leányiskola javára 100 frt alapítványt tett, Striker Ede poszttyógyár igazgató, Kosztka Tivadar gyógyszerész urak, kik évente 100–100 forintot biztosítanak az iskolá-nak.” (NLHH. 1885. okt. 18.)

Feltűnő az azonos szóhasználat Csontváry önéletrajzában, s a fent közölt szövegrészletben. A magyar köz művelődésre gyakorolt befolyást a festő valószínűleg a gácsi leányiskola, a kisdudóvó körülötti „harcokban” való részvételére értette.

Hogy mennyire komolyra vette ezeket a ma már mosolyra készítő helyi küzdelmeket, bizonyítsa az a cikke, melyet a NLHH-nak írt:

Gács, 1886. jún. hava „Gács Losoncztól nyugatnak egy óra járás távolban a hegyes vidéknek egy kiemelkedő pontján vár alatt épült, alig kétezer lelket számláló községben van egy pokrócz és finom posztógyár is mely úgy a község, mint a vidék munkás osztályainak is, nagy részben a napi kenyeret adni hivatva van. Gács községben vannak letelepülve a régi modern fazekasok s ezeknek száma a községben döntő szerepet képvisel olyannyira, hogy különczkedésökkel máig is czéh mester alatt állnak, s csak ezt ismerik fellebbezőiknek, híressé váltak nem a haladásban, hanem a civilizációtól való visszamaradásban.

Ezen kb. száz családra menő fazekasok, ma már a gyári s a modern izlésű hasonczélú iparcikkokkal szemben leszorítottak a piacokról, fazekaitkat potom áron vesztegetni kénytelenek, s így a legnagyobb erőfeszítéssel sem képes egy egyén hetenként 1,50–2 frtnal többet megkeresni. Ez sajnos reánk nézve, de több év óta tény. Gács községben tehát, úgy a magyar szó iránti hajlam mint a kulturális haladás teljese- sen meg volt bénítva.

... Még nincs egy éve, s mondhatni egész büszke önérettel, miszerint Gács két év előttihez képest – a még hátramaradt fazekasok bevonásával – ma e kis község a hol a magyar szó ritka volt, mint a fehér holló – mert még a csekély számú intelligencia is németül érintkezett – teljesen átalakultán; magyar szót olyanok ajkairól is már hallani a kiktől nem is volt várható, hogy még magyarul is beszéljenek.

... az egész vidéken megindult a mozgalom egy magyar közművelődési egyesület létesítésén s e tekintetben Gács már első helyet foglalt el s ma felső a nógrádmegyei (értsd: felső-nógrád megyei- H.F.) magyar közművelődési egyesületnek 50-nél több alapító, 400-nál több rendes s számtalan pártoló tagja is van.

Mi a modern haladásnak, s a magyar állameszmének rendíthetetlen harcossai ebben kimondtuk azt is, hogy Gács s a vidék csak úgy nyerhet meg teljesen, ha az óvodákon kezdjük, s erre Gács községet első- sorban a nagy közlekedő pontja miatt is alkalmasnak találtuk...

Kosztka Tivadar"

(NLHH. 1886. július 4.)

A cikk szociográfikus indítása bizonyítja Csontváry érdeklődését a „nép”, a „színvonalatlan” életet élő alakuló munkásosztály iránt. Írásában érezhető a divatos korszólamok, tendenciák (magyarosítás, némileg egyénített nacionalista hazafiság stb. . .)

Cikkének (itt nem közölt) végén leírja az „óvó” megnyitását, azt javasolja, hogy törvénybe kellene iktatni Gácsra az óvodába járást. Javaslat – mint ötleteinek java része – nem nélkülözi a racionális magot, ám a valóságban keresztülvihetetlen. 1886-ban jelenik meg a lapban gyógyszerárának hirdetése. Kiderül, belőle, hogy a szesz mérés vádja igaz. Kapható nála magyar és francia konyak, a „gácsai magyar gyomorkeserű”. Reklámját meglepő mondattal zárja:

„Az idők változtak, változni kell mindenkinek s a régi szokás ma ezen a téren is a közegészségügy világos hátrányával a közönség egyenes kizsárolása s a milliók egy helyre való gyűjtésénél nem egyéb s tovább nem is tartható fenn.”

A záró mondat szinte direkt módon jelentkező politikuma látszólag ellentétben áll Hangoék vádjával: Kosztka Tivadar az olcsón mért szesszel anyagi és szellemi romlásba dönti a gácsai népet. Az igazság könnyen megközelíthető az egy évvel későbbi közigazgatási bizottsági ülések jegyzőkönyvi anyagából. Az 1887. jan. 15-én tartott ülésen a következők hangzottak el:

„Megbotránkozást szült a gácsai gyógyszerész regale csonkítási ügye. Ugyanis Kosztka Tivadar amint fellebbezéseiben maga is nyíltan bevallja, szesz méréssel foglalkozik, csak azért úgymond, hogy a gácsai

népet a jó szesziváshoz szoktassa, s a rossz szesztől megóvja. Ez szerinte egészségügyi feladata egy gyógyszerésznek. A bizottság azonban úgy találta, hogy az egészségügy ily módoni javítása és fejlesztése nem Kosztka Tivadar gyógyszerész feladata és hivatása, miért is K. T. fellebbezéseit melyeket a szolgabírói illetve, alispáni végzések ellen adott be visszautasította, őt regálé csonkítónak kimondotta, s Forgách Antalné kártalanítását 14 hektoliter szesz erejéig megállapította, s miután Kosztka majdnem kimondja azt, hogy ő bizony jövőre is árulni fogja az ő extra jöminőségű pálinkáját, az 1866. 14. t.c.z. 115. §-a alapján a bizottság elrendelte, hogy a gácsai gyógyszerész gondnoki kezelésre adassék.” (NLHH. 1887. január 23.)

A fogalmazásmód irónikus. Csontváry „védekezése” első pillantásra nevetséges. Egy tény azonban világossá teszi: a megszokott képlet alkalmazásáról van szó ez esetben is (v. ö.: Csontváry bizarrériái mögött általában reális tartalmak fedezhetők fel). Ezidőtájt terjedt el ugyanis a Felvidéken a filoxéra. A szőlők nagy része elpusztult, a földművelők áttértek a direkt-termő fajták (főleg a noah) termesztésére. Ezek a fajták ellenálltak a betegségnek, viszont a belőlük nyert borok kimutathatóan ártalmasak az egészségre (roncsolják az agysejteket stb. . .) Csontváryt nyilván e felismerés vezette el az ötletig: a tiszta és égetett szesz kevésbé ártalmas (ugyanakkor árusítása jövedelmező).

(Elkerülhetetlen arra gondolni, hogy Csontváry jóval később írott röpirataiban – Energia és művészet, 1912; A lángezős Ki lehet és Ki nem lehet Zseni, 1913. – dühödtt kirohanásokat intéz az alkohol ellen. A fentiek és a röpiratokban jelzett állásfoglalás összefüggése nyilvánvaló.)

A helyi birtokos gr. Forgách Antalné anyagi károsodása miatt indította ellene a regálé-csonkítási pert, melyben (bár erre a lap lezárt adatot nem közöl) Kosztka Tivadar valószínűleg elmarasztaltatott. Az utolsó adatot 1887. április 17-i számában közli az úgyról a NLHH:

„A gácsai patika. Tudvalevő, hogy Kosztka Tivadar gácsai gyógyszerész üres óráiban szesz méréssel is foglalkozott. Emiatt gr. Forgách Antalné kérvénye folytán ettől nem csak eltiltatt, de a gyógyszerészre nézve a gondnoki kezelés kimondatott. Ez ellen Kosztka panaszt emelt a miniszterhez, kihez most az ügy felterjesztetik végeldöntés végett.”

Ugy tűnik, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Csontváry anyagi megerősödése Gácsra az ott töltött tíz esztendő első felére tehető. A regálé-csonkítási ügy (talán az előtte zajló összetűzések is a gácsai „vezetőkkel”) többé-kevésbé elszigetelték a „jobb” társaságtól.

Németh Lajos feltételezése („Rész vett talán özvegy Forgáchné gácsai fogadásain vagy nógrádi irodalmi, művészeti körök munkájában?” – i.m. 25.) megdőlni látszik, hiszen gr. Forgách Antalné „peres félként” került szembe. Komjáthy Jenővel, Madách Aladárral vagy a Smitt-körrel való esetleges kapcsolatit is homály fedi, talán a helyzet ismeretében egy-két érv az említett kapcsolatok ellen szól.

A helyi sajtó alaposabb vizsgálata, a talált dokumentumok alaposabb elemzése sok tisztázatlan részletet megvilágíthat. Jóval többet, mint ez a lényegében figyelemfelhívó szándékú, vázlatos írás.

végigácsorogja az első, a második, a harmadik, a negyedik felvonást s aztán az utolsó pillanatban, fellép, megszólal, lefejez, beáruul, kinevet, együttérez.

Ő volt Fortinbras, a második gyilkos, Romeo későn érkező szolgája; ő volt a harmadik polgár, aki tudja, hogy ha az új király a régi királyt meggyilkolja, aligha várnak a polgárokra jobb napok; ő volt Vackor, aki míg lelkesen rendezi-szervezi ünnepi színjátékát, nem veszi észre, valójában mily dolgok is történnek az ünnepein feldíszített és ünneplésre készülő Athénben; ő volt a második sírásó, a harmadik katona, az uraság jöttét jelentő lakáj; ő volt a sűgő és ő volt, akinek sügtak; ő volt, aki míg a főszereplők ágáltak a színpadon, cipelte a díszleteket; ő hordozta szét délelőttöként a belépőjegyeket és a színészet pártolására buzdította a derék polgárokat; s aki őszinte meggyőződéssel hirdette a nemzeti játékszín látogatásának és támogatásának minden magyar honfiúra nézvést kötelező és lelkesítő voltát, mert ha üres a nézőtér, akkor este üres marad az ő hasa is. Ő volt az, akinek nem jegyezték meg a nevét. Ő

volt az, aki estenként, előadás után, egy meszei bor mellett vidám történeteket mesélt s önmagán kacagva másokat is megkacagtatott.

És ő volt az, akiről történeteket meséltek. Nevettető és szomorú és mindenfajta történeteket.

Pulszky Ferenc, midőn a forradalom bukása után, emigrációban, **A magyar jacobinusok** című elfelejtett történeti regényét írta, (melynek utolsó kiadását még Mikszáth Kálmán ajánlotta az olvasók figyelmébe) felelevenítette az elfelejtett nevű régi színész sokat mesélt történetét. S mint ahogy az már a névtelenek sorsa – nevének említése nélkül.

Kazinczyról szól a történet s fogolytársáról, Szulyovszkyról. Akit 1795-ben halálra ítélték, de aztán a kiszámíthatatlan királyi kegyelem folytán a halált elengedték nekik s csak meghatározatlan időre várbörtönre ítéltettek. Sok évet töltöttek a birodalom különböző börtöneiben, s mert Napóleon időközben egyáltalán nem volt tekintettel a haladás aprócska gondjaival bajlódó magyar börtönlakókra s a Habsburg-érdékek ellenében is megpróbálta császári kezében egy- séges birodalomra szervezni Európát, bizony a

SZIGETHY GÁBOR

Szerepálom

Élt egyszer egy színész. A nevét senki nem tartotta fontosnak megjegyezni, mert nem játszotta Lear királyt, Romeot, Coriolánt; nem tapsolták meg nagy szerepekben, nem hívták előadások után a függöny elé és ismertebb volt a neve a színházi öltözőkben s a kiskocsmákban, ahol színészek költöttek el szegényes vacsorájukat előadás után, mint a színházi nézők körében. Színész volt, de aprócska színész. Epizódista. Aki a színlelőadás során csak egyszer léphet igazán- dibul színpadra, akkor is csak néhány pillanatra, éppencsak hogy bejön, elmondja mondókáját, amelytől a főhősök sora jobbra vagy rosszabbra fordul, vagy éppen mint gyilkos, hóhér, adószedő, gonosz apa, csendő, besűgő, jóbarát beteljesítheti a főhős végzetét. Némaszereplőként

Monarchia belső bajai is megszapordtak. Kazinczyék erről mitse tudtak, csak látták, hogy újabb és újabb börtönökbe szállítják őket, elhagyják Kufsteint, s vigasztalan kocsiszát után végül már magyar földön, Pozsonyban állnak meg pihenni. S amíg eligazításukra vártak s pár napos pihenést reméltek, arról beszélgettek: egy fél évvel tovább ülnének börtönükben, vasban, ha elolvashatnának néhány újságot. Ha tájékozódhatnának a külvilág dolgaiban. Ha megtudhatnák: mi van odakint.

És akkor odalépett hozzájuk az őrzésükkel megbízott katonatiszt, köszönt s azt mondta:

„Látom, hogy barátjával a városba óhajt menni újságot olvasni. Az újságok különösen érdekelhetik; egy szabad órát végtelen boldogságnak tart! Irigylem e pillanatban érzéseit, de nagyon örülök, hogy kívánatait teljesíthetem. Önök ez éjjel szabadok! Öltse fel rokkomat, barátját pedig burkolja köpenyembe, az örölmásig személyesen elkísérem. De kezét rá, hogy pont három órakor éjfél után megint itt lesznek. Most múlt el tíz, öt órát mulathatnak. El ne felejtsek, hogy becsületemmel kezeskedem önkért és ha megszöknek, haditanács elállítatom. Hatkor tovább kísérik, hogy ezentúl a munkácsi börtönben sinlődjének.”

A két fogolynek eléll a lélegzete. De élnek az alkalmakkal. És ki mennek a városba és beülnek egy kávéházba és olvassák az újságokat. Néhány órára élvezik a szabadságot, a külvilágot, amelyetől évek óta falak zárják el s amelytől még évekig falak kímélik majd meg őket. Aztán két órakor bezár a kávéház, sétálnak egyet az elhagyott Duna-parton, megbeszélik az élet nagy és jelentős dolgait, és pontban időben, háromkor a megszélt helyre sietnek, ahol csalódottan már várja őket a kapitány. Kazinczy halát rebeg, köszöni az emberséges megértést, amely – ha csak pár órára is – de szabadsághoz juttatta őket. Ám a tiszt nem köszönhetre vár. Sőt. Maga mond köszönetet s életét köszöni Kazinczynek. A későbbi „széphalmi mester”, aki most még csak egyszerű kegyellemmel menekedett halálraítél, nem érti, szabadkozik, uram én soha életemben nem láttam önt, életét sem menthettem meg tehát – mondja, de a tiszt csak mosolyog. Valóban, uram – fordul hozzá – mi még nem találkoztunk soha, de az életem valóban Önnek köszönhetem.

„Eletem eddig a csalódások hosszú sora volt. Gyermekségemtől fogva semmit sem gyűlöltem jobban, mint a hazugságot és álnokságot. Az emberektől csak igazságot vártam, de sohasem nyertem. Anyám növelte bennem ez érzést, híven, hogy miként a hajónak a delejtű, kijelöli jó utamat, és átkom velem. Még iskolába jártam, midőn anyám meghalt, atyám pedig sokkal előbb. Anyám tanítását soha nem feledtem, megvettem a hízlegést: ösztintégetem és nyíltságotam büszkeségnek, sőt romlottságnak is keresztelték, iskolatársaim nem szerettek; mert mindig hallgatag voltam és víg játékaikat kerülő. Azonban vigasztalám magamat. Gyámnokom anyám egyik rokona vala. Anyám iránt érzett szeretettel húzódtam hozzá. Fia velem egykorú, játszóársam volt. A legábrándosabb barátsággal függtem rajta. Gazdagnak tartottak, tanárait meg voltak szorgalmammal elégedve, és midőn iskoláimat végezve teljeskorú levék, a leglényesebb jövő mosolyga felém. Egy kedves lányka volt jegyesem; boldog valék, mert hívem, hogy viszontszeret. Házasságunkat semmi sem akadályozó, mert szülői beleegyeztek és néhány hónap múlva reméltem, hogy esküvőmet megünnepelhetjük, midőn váratlanul egy levél Pestre szőlított. Egy pörnek atyám végrendeletét illetőleg kellene eldölnie, előbbi gyámnokom atyám ellen többféle követeléssel lépett föl; de én a törvényszék ítéletével nem törődtem, a bírvágy ügysem bántott. Jegyesem sírt, midőn elváltam, és én bátyámat, legjobb barátomat, mint hívem, kértem fel, hogy gyakorta látogassa meg és szorgalmasan tudósítson felőle. A pör miatt a fővárosban sokáig kelle időznöm; a leány levelei telve voltak égő szerelemmel, – végül eldölt a pör; vagyonomnak nevezetes részét rokonaimnak ítélték. Bármely igaztalan volt is ez ítélet, mégis örültem, hogy hosszas száműzetésemnek végetvetett. Siettem jegyesemhez. Megváltozott: nem volt oly őszinte mint előbb, szülei az esketést elhalaszták és szemlátomást kerülték a felvilágosítást, vegre

felszólítam és tagadó választ nyerek. Szerelmemben csalódva, keserű fájdalommal meg inkább húzódtam barátomhoz; azonban ő is megváltozott, néhány nap múlva megtudam, hogy volt szeretőmnek ő a jegyese! kétségbe esvén, rokon, barát, szerető megcsalt, mindenütt önzést, hazugságot, álnokságot és árulást láttam. Ekkor ütött ki a francia háború, ram nézve ez várva várt alkalom volt, katona levék. Szemben a halállal gondolám, akkor mégis csak megszűnnek az alacsony emberi szenvedélyek; meg voltam győződve, hogy vagy meghalok a csatában, vagy barátot nyerek. A halal komoly arca előtt, mely minden pillanatban fenyeget, mégis csak leveli az ember az önzés és az álnokság álarczát. És újra csalatkoztam. Láttam, hogy a csatatűz, melybe társaim gyakorta bátran mentek, a szívet salakjától meg nem tisztítja; irigység és önzés nem kevésbé uralgot itt, mint a tarsiadalomban, még a feljebbvaló halálában sem látott az alábbvaló mást, mint előléptetését, és este, midőn a csatában elesetteket számított, ugyanazon pillanatban, midőn a csatában még meg nem hidegült társainkat említők, már nem járt máson eszünk, mint azon változón, melyet a seregben haláluk előidézt; s a mindennapi vesztély csak nevelte a könnyelműséget és az élvezethajhászt. Mélyen gyökerező gyűlölet szállta meg lelkemet, utálattal teltem el az örökös hazugság által, elvesztém hitemet az emberekben, be nem látnám, hogy élni érdemes, megúntam az életet és vártam a halált; de a csatamezőn hasztalan kerestem, a golyók kikerültek; gyorsan haladtam, nevem a napi parancsokban említették, bátorságomat érdemjelek jutalmazták, mint mondani szokták, társaim irigyeltek, mert nem tudták, hogy éleltetésig vezet, és hogy míg kitüntetéssel halmozának el, én az öngyilkosságra gondoltam. Ily kedélyhangulatban voltam tegnap, midőn beszédüket végig hallgatám, – sötét gondolatok zavart tömkelege tödült agyamba, midőn hirtelen azon eszme villant fel lelkemben, hogy még egyszer megkísértem, miszerint az emberiség kivétel nélkül az önzés és hazugság áldozata-e. E végből lebecsöltem önöket a városba, visszaadám néhány órára szabadságukat. Önök ismét honfitársaik körében voltak hazájukban, megszökhettek, barátaik családjuk intett a távolból feléjük, semmi sem tartá vissza, csak egy idegennek adott szó! Meg voltam győződve hogy börtönükbe többé vissza nem térnek, sorsom el van döntve. E pisztoly meg van töltve, szívemnek szántam. De önök megtarták egy kormány bérenczének adott szavukat, önök, a kik, mint mondják, igaztalanul vannak több évi börtönre ítélve. Szavuk által kötve hitték magukat; ez új bizalmat ébresztett bennem az emberiség iránt, mely felett még sem eshetem kétségbe, s ezért elhatározám, hogy tovább is éljek.”

A történet nem hiteles. Kazinczy nem említi. Fogságom naplója című művében elszórvá találhatóunk egy-két szavas utalásokat egy kitűnő tisztől, aki utazás közben „mindent megenged” s hasonlóképp arról is hallunk, hogy Kufstein és Prága között utaztukban Kazinczy Szulyovszkyval

egy stációt a többiektől elválvá tesz meg, gyalog. Kazinczy hangos felkiáltással és földreborulva köszönti Pozsonyt, s a Pályám emlékezetéből azt is megtudjuk, hogy „besötétedék s Szulyovszky bejárta az utcákat”. De még ezek a töredékes utalások sem lehettek nagyon ismertek, mert hiszen az 1828-ban papírra vetett naplót Kazinczy kéziratban adta át Taldy Ferencnek, akinek az Akadémia kéziratárában őrzött másolatából először Alszegehy Zsolt adta ki a szöveget – 1931-ben. Így tehát Pulszky is aligha ismerhette Kazinczy munkáját, ámbár igaz, hogy ilyen veszélyes gondolatokat tartalmazó művek gyakorta kéziratban is terjednek s a Fogságom naplójának is alig harminc évvel ezelőtt került elő egy, az eredetivel közel egykorú, kézirat másolata.

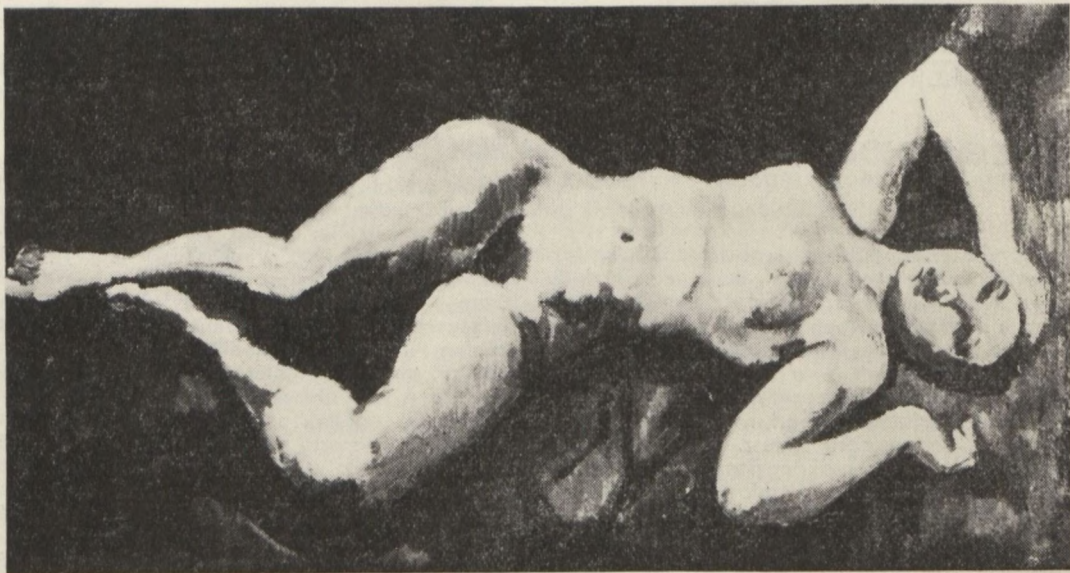
De ismerhette Pulszky azt a reformkorban nem ismeretlen esetet, melyet Bártfay László is feljegyzett naplójában: „B. Wess. ma reggel 9–10 óra körül utazott Gräffenbergbe, maga kocsián ugyan, de egy Katona Tiszt kíséretében ki őt, mint hallik, ott letevén, adott becsületszavánál fogva magára hagyja”. 1839. április másodikán teszi ezt a bejegyzést Bártfay a börtönbezárt, egészségeromlott, gyógyítókurára küldött Wesselényiről. Meglehet, ez a történet sem hieles. Bártfay bár közeli ismerőse s tisztelője a bárónak, elfogatása idején maga is elkíséri börtönbe vezető útján s naplójának legemlékezetesebb lapjain panasolja fel, hogy mily szomorú: ily kitűnő férfiakat börtönbe zárnak s aligha tíz-húsz ember tudja, kit kísérik a katonák a Duna-jégén át a börtön felé; mégis – elgondolkodtató csak az: az adott szóra magára hagyott rab példája Kazinczynál, Wesselényinél, Bártfay naplójában, egy névtelen színész mendemondáiban s végül Pulszky regényében is felbukkan.

A történet, melyet Pulszky Ferenc elmesél, igaz, aligha esett meg Kazinczyval. Egy fecsegő színész, egy mellékszereplő innen-onnan összehordott, álmodból szerkesztett életbölcsessége volt ez, amelyet bor mellett mesélgetett társainak, s amit napról napra mindjobban kiszíneze. Újabb és újabb részletekkel gazdagította adott elő 1850 őszén és telén, kocsmákban, pincékben, szekér melletti tűznél. Ahol lehetett. Mert akkoriban a vándorszínészekre igencsak rossz idők jártak. És ilyen mesékre volt szükség, amelyeket hallgatva megvidámodtak, elszántak lettek, vagy csak éppen eltöprengetek az emberek.

Erre gondolhatott a mi névtelen színészünk is, amikor összekeverte a maga s a mások életét, megtörtént s meg nem történt eseményeket, szabadság- és szerepálmokat, valóságot és reményeket, – és esténként történeteibe belekezdett.

Romantikus meséjét aztán Pulszky Ferenc halálom után, közvetítők szavából kibogozta, saját ismereteivel, élményeivel, gondjával-bajával kibővítve lejegyezte, irodalommal formálta.

A történet nem hiteles. De...

JÁNOSY FERENC: AKT